

Individualisme en massamens

door Dave van Ooijen¹

Europese landen ontwikkelen zich al honderd jaar in eenzelfde richting. Aan de ene kant zien we in alle landen een historische trend naar toenemend individualisme. Steeds meer mensen willen anders zijn en zich als vrije mensen onderscheiden van anderen. Aan de andere kant zien we als gevolg van de massaconsumptie, het toenemend gebruik van dezelfde massaproducten, dat mensen steeds meer op elkaar beginnen te lijken. Het zijn maatschappelijke ontwikkelingen als onderdeel van een *longue durée*, een begrip dat in 1949 door de Franse historicus Ferdinand Braudel in zijn meesterwerk *'De Middellandse Zee'* werd geïntroduceerd, die zowel cultureel als politiek kan worden geduid. Individualisme en massamens zijn twee schijnbaar tegenstrijdige ontwikkelingen die in de Europese samenleving blijkbaar moeiteloos met elkaar te verenigen zijn. Net zoals democratie en totalitarisme volgens de Franse politiek-filosoof Lefort twee kanten van dezelfde medaille zijn, zo vormen ook individualisme en massamens twee kanten van dezelfde medaille. In het afgelopen jaar zijn twee razend interessante boeken verschenen die ingaan op deze twee trends. Aan de ene kant is dat *'De Nieuwe Mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900'* van Auke van der Woud, emeritus hoogleraar architectuur en stedenbouwschiedenis. Aan de andere kant is dat de heruitgave, in een nieuwe vertaling van Diederik Boomsma, van *'De opstand van de massamens'* van de Spaanse filosoof José Ortega y Gasset.

De Nieuwe Mens

In *'De Nieuwe Mens'*, een vervolg op zijn in 2006 verschenen boek *'Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het modern Nederland'*, zegt Auke van der Woud dat vanaf het eind van de negentiende eeuw de materiële welvaart spectaculair steeg. Hierdoor gingen mensen anders kijken, ervaren en denken. Zo ontstond volgens hem een nieuwe cultuur die tot op de dag van vandaag als modern wordt gezien. In de oude beschaving stond het streven naar 'het hogere' voorop, de hoogste waarden waren immaterieel, 'geestelijk'. De nieuwe cultuur kwam met andere, heel aardse waarden en normen. En die cultuur, waarin het concrete, materiële belangrijker werd dan het ideële, werd massaal omarmd. Het eerst en vooral in de grote steden. Het hebben van spullen en een goede gezondheid werden bronnen van geluk. Het werd zichtbaar in de etalages van de grote winkelketens, in theaters, cafés, bioscopen, musea en nieuwe stadswijken. In het 'woord vooraf' zegt Van der Woud dat zich in de afgelopen anderhalve

¹ Dave van Ooijen studeerde tussen 1979 en 1985 sociologie en politicologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij studeerde twee keer 'cum laude' af; bij de vakgroep Toegepaste Sociologie en de vakgroep Internationale Betrekkingen. Van 1979 tot 2014 was hij werkzaam bij Vereniging Milieudefensie, de gemeente Amsterdam, Nicis Institute en Platform31. Sinds eind 2014 is hij raadslid/fractievoorzitter voor de PvdA in de gemeente Castricum. Zijn blogs en artikelen verschijnen onder meer op zijn website: www.davevanooijen.nl.

eeuw een opvatting heeft ontwikkeld waarin cultuur breed wordt opgevat: een geschiedenis van de massacultuur. 'Het gaat om waarden en normen die bewust en onbewust massaal worden gedeeld, door rijk en arm, jong en oud, denkers en doeners'.

Cultuur der dingen

Terwijl Van der Woud in het eerste deel van het boek in gaat op een waaier van voorbeelden waarin die nieuwe cultuur zich heeft voorgedaan, gaat hij in het tweede deel, 'De cultuur der dingen', in op de daarmee samenhangende grote vragen. Ze gaan over de komst van het materialisme en hoe het de massa in zijn greep kreeg, over onze denkbeelden over cultuur die het zicht op de massacultuur verhinderen, en over wonderlijke paradoxen die bij de materialistische massacultuur horen, zoals individualisme dat een massaal karakter krijgt. Rond 1900 bestonden er volgens Van der Woud twee culturen. De klassieke, zeer oude cultuur, gebaseerd op het geestelijke, ideeën en de natuur. En een heel jonge cultuur, gebaseerd op het concrete, het materiële. Als voorbeeld noemt Van der Woud onder meer de Franse schilder Marcel Duchamp die in 1913 een paar willekeurige banale voorwerpen nam, een flessenrek en een urinoir, daarop zijn naam zette en ze tot een 'readymade, een snel gemaakt kunstwerk' verklaarde. Tot op vandaag zouden veel meer kunstenaars Duchamp volgen.

Het 'ik-tijdperk'

De materialistische levenshouding, sterk beïnvloedt door de wetenschappelijke ontdekkingen die in de natuurwetenschappen werden gedaan, had grote invloed op hoe men naar het geestelijke ging kijken. Ook op dat vlak had de omslag een grote invloed. Een mooi voorbeeld dat Van der Woud noemt, was dat men toen al de stelling onderschreef dat wij ons brein 'zijn'. 'Ons' brein, een fysiek netwerk in het lichaam, zou een entiteit zijn die zichzelf als een 'ik' beschouwt, waarbij het subject los staat van de objecten om hem heen. Het feit dat '*Wij zijn ons brein*' van Dick Swaab zo lang op de bestsellerslijsten heeft gestaan, illustreert volgens Van der Woud dat we vandaag de dag nog steeds ambivalent zijn als het om de definitie van de werkelijkheid gaat. Het is een materialistische visie die een heleboel mensen aanspreekt, maar in feite afkomstig uit de laat-negentiende eeuw. Het stond aan de basis van de ontwikkeling van het 'ik-tijdperk' die zich in honderd jaar heeft ontwikkeld tot het stadium waarin we nu zijn beland. Op pagina 265 zegt Van der Woud het zo: 'Toen in late negentiende eeuw het tijdperk van de massa aanbrak, begon het tijdperk van het individualisme'. Daarmee is individualisme, een vorm van persoonlijke vrijheid, een massaverschijnsel geworden. Maar ook al kon de mens zich persoonlijk verder ontwikkelen, volgens een van de grondleggers van de sociologie, George Simmel die deze paradox in 1905 voor het eerst bestudeerde, had de mens ook behoefte aan 'de massa'. In de massa kon het individu namelijk zijn eigen gang gaan. Simmel gebruikt als voorbeeld de metafoor van de kledingmode: het uniformeert individuen, maar alleen aan de buitenkant.

Mensbeeld

Het is in deze periode dat de Spaanse filosoof, essayist en journalist José Ortega y Gasset eind jaren twintig van de vorige eeuw een serie cultuurkritische artikelen schreef voor Spaanse krant El Sol en in de jaren dertig als balling in Nederland woonde. De artikelen worden in 1930 gebundeld en verschijnen in boekvorm onder de titel '*La rebelión de las masas*'. Van dit klassiek werk is onlangs een sublieme vertaling van de hand van Diederik Boomsma verschenen. De titel van de nieuwe vertaling maakt meteen al korte metten van een van de grote verwarringen over dit boek. Werd de titel met de eerste vertaling in 1933 nog door de toenmalige vertaler Johan Brouwer vertaald als 'De opstand der horden', met de nieuwe vertaling ('De opstand van de massamensen') wordt veel beter aangegeven dat het Ortega y Gasset niet ging om 'de massa', maar in lijn met de ook door Van der Woud aangegeven omslag rond 1900, om de ontwikkeling van de mens waarin niet langer het geestelijk, maar het materiële dominant is.

Thomas Mann noemt het boek in 1931 'Een buitengewoon treffende beschrijving van de psychologie van de massamens, de grootste bedreiging van de cultuur van onze tijd'. Deze geesthouding zou mijn inziens in de nieuwe vertaling overigens nog beter tot uitdrukking zijn gebracht wanneer in de titel, die door de Nederlandse interpretatie uit de jaren dertig een eigen leven is gaan leiden, niet 'De opstand' had gestaan, maar 'De opkomst'. Dat zou, zie ook het kader dat Van der Woude biedt, beter de lading hebben gedekt.

Ontworteld

Hoewel 'massamens' suggereert dat het over een kwantiteit gaat, verwijst de term van Ortega y Gasset niet naar kwantiteit, maar naar kwaliteit. Het verwijst naar een bepaalde geestesgesteldheid, of beter de afwezigheid of het gebrek aan geest. Het is een karakterschets van de gemiddelde mens die we volgens Ortega y Gasset onder alle standen kunnen waarnemen, bij arm en rijk, jong en oud, doeners en denkers, hoog opgeleid of laag opgeleid. De mens is ontdaan van zijn fundament, hij is ontworteld van het klassieke denken. Iedereen is massamens geworden, we zijn massaal individualisten geworden die dagelijks worden gedreven door de vraag of hij zijn natje en droogje nog wel krijgt, zich geen vragen stelt en tevreden is met zichzelf. Ortega y Gasset ziet naast de groeiende rol van de massacultuur en een bevolking die vooral tevreden is met zichzelf, dat er sprake is van een overwaardering van de overheid die de mensen in het gareel wil houden en van een falende elite. Daarmee is het hoofdwerk van Ortega y Gasset (1930) nog steeds razend actueel. Ook vandaag de dag hebben we opnieuw te maken met massamensen die erg voldaan zijn met zichzelf, zich geen vragen stellen en zich gedragen als een verwend kind. Luisteren naar en rekening houden met anderen is er voor de massamens niet meer bij. Hij heeft altijd gelijk en argumenten hoeft hij niet te geven. De massamens is, zoals Ortega y Gasset het op pagina 47 zegt: 'Altijd bereid zich overal aan over te geven. Hij wordt alleen gedreven door lusten, hij denkt dat hij alleen rechten heeft en gelooft niet in verplichtingen. Hij is een mens zonder (...) plichtsbefef.'

Europa

Ook in relatie tot vraagstukken in het Europa van vandaag de dag is Ortega y Gasset nog steeds hoogst actueel. Hoewel Ortega y Gasset omdat hij in de sterk gepolitiseerde wereld van zijn tijd niet wilde kiezen voor 'links' of 'rechts', tussen socialisme of de Spaanse monarchie en de conservatieve rooms-katholieke kerk, was hij een krachtig pleitbezorger van de democratie en zag hij in een verenigd Europa een antwoord op de crisis van zijn tijd. 'Spanje is het probleem, Europa is de oplossing', zei hij. Waarbij hij Europa, zoals velen tegenwoordig, niet ziet als een 'ding', maar als een 'evenwicht', een *balance of power*. Alleen een internationale orde waarbij de afzonderlijke Europese landen zich in een verenigd Europa bundelen had volgens hem toekomst. Na de teloorgang van de mondiale hegemonie van Europese landen, Spanje had een trauma overgehouden van het feit dat zij in 1898 zijn laatste koloniën verloor, zag Ortega y Gasset in die ontwikkeling het enige heilzame toekomstperspectief van Europa. Of zoals Ortega y Gasset het op pagina 199 zegt: 'Elk jaar dat Europa geen leidende rol meer vervult verliest de Europeaan de capaciteit om te heersen, zowel over anderen als over zichzelf. Als het zo door gaat zullen de grootste deugden en beste kwaliteiten van de Europeaan steeds verder afsterven.' De zinnen die Ortega y Gasset rond 1930 aan het papier toevertrouwde kunnen vandaag geschreven zijn. Zo zegt hij: 'We hebben meer vrijheid dan ooit, maar het voelt alsof we binnen de landsgrenzen niet vrij kunnen ademen; de lucht is bedompt. Iedere natie die eerst een open, vrije ruimte was (...) is veranderd in een provinciaal, afgesloten gat'. En hoewel de Europeanen volgens hem nog steeds even ongeïnteresseerd zijn in het communisme, is zijn grootste angst dat het communisme voor veel mensen steeds interessanter wordt, omdat, zo zegt hij 'Europa geen moraal meer heeft'.

Nieuwe westerse moraal

Ortega y Gasset ziet niks in het bolsjewisme. Net als andere dictaturen en totalitaire regimes hebben zij een manier gevonden om de massamens naar de mond te praten door naar alles dat riekt naar iets verhevens te vertrappen. Hij ziet veel meer in een nieuwe westerse moraal. Zou het niet veel beschaafder en vruchtbaarder zijn, zo zegt hij 'om tegenover deze Slavische moraal een nieuwe westerse moraal te plaatsen, als oproep tot een nieuwe manier van leven?' Aan de grote vraag wat de radicale gebreken en tekortkomingen van de Europese cultuur zijn, komt Ortega y Gasset niet meer toe in zijn boek. De vraag was voor hem te veel omvattend om deze naast het in beeld brengen van de massamens als het nieuwe menstype te behandelen. Een tipje van de sluiters over wat Ortega y Gasset onder een 'nieuwe westerse moraal' vat is, aanvullend op zijn eerder beschreven Europese en kosmopolitische houding, af te leiden uit het in 1937 in Oegstgeest geschreven nawoord dat onder de titel 'Ten aanzien van het pacifisme' in de Nederlandse vertaling is opgenomen. Daarin zegt hij: 'Tegelijkertijd is het evident dat de verschillende Europese volkeren ook in algemene zin met elkaar samenleven, en dat Europa daarom in een bepaald opzicht ook een 'samenleving' vormt die al eeuwen bestaat, en die net zozeer een eigen geschiedenis heeft als de afzonderlijke naties' (pagina 219). Hij doelt daarbij op de grote invloed die de Griekse, Romeinse en christelijke geschiedenis Europa heeft opgeleverd. Europa kan volgens Ortega y Gasset niet los worden gemaakt uit deze historische context. Een nieuwe westerse moraal zal die rijke geschiedenis en het moeizaam opgebouwde fundament van waarden, principes en overtuigingen daarom niet de rug moeten toekeren, maar dient naar een volgend stadium te worden getild.

Vitale rede

Ortega y Gasset is een groot pleitbezorger van de democratie en de individuele vrijheid. Hij is een sociaal liberaal en een kosmopoliet in de ware zin van het woord. Hij is tegenstander van nationalistisch denken en van systemen waarin het individu is veranderd in een massamens: het communisme en het fascisme. Hij pleit, zoals Mario Vargas Llosa het in de nabeschuiving zegt, 'voor de bescherming van het individu en zijn soevereine rechten, voor de totstandkoming van een kleine, seculiere staat die de individuele vrijheid niet platwalst maar bevordert, en voor het waarborgen van een pluraliteit aan opinies en kritische reflecties.' (pagina 238) Ortega y Gasset pleit niet voor een 'liberale economie', zoals veel conservatieven met het telkens herhalen van hun mantra over de 'vrije markt' doen, maar voor een 'liberale politiek' en een 'liberale democratie'. Het politieke model moet volgens hem zich niet richten op 'existentie', de voortzetting van de drang om zoveel mogelijk aan de eigen behoefte te voldoen, maar op 'co-existentie'. Dat wil zeggen dat individuen boven zichzelf moeten zien uit te stijgen. Elk individu heeft volgens Ortega y Gasset, een eigen verantwoordelijkheid en een doel in de wereld. Gestreefd dient te worden naar verdraagzaamheid en het vreedzaam leven met andersdenkenden. Het liberalisme houdt volgens hem in dat meerderheden aan minderheden rechten toekennen. Het gaat volgens Ortega y Gasset om de ontwikkeling van een filosofie van de 'vitale rede' die de 'zuivere rede' van Kant probeert te vervangen. De 'vitale rede' is volgens Ortega y Gasset een rede die als een nieuwe bevrijdende synthese kan worden gezien van de grote tegenstellingen in het moderne denken, zoals Diederik Bosma het op pagina 18 zegt.

Wenkend perspectief

Een oppervlakkige lezer, zeker de lezer van de vertaling uit 1933, zal Ortega y Gasset mogelijk als een zwartkijker, dan wel een cultuurpessimist zien of als iemand die overdrijft. Toch biedt zijn scherpe visie op de toekomst tal van hoopvolle aanwijzingen om het anders te gaan doen. Het boek biedt zoals Diederik Boomsma het in zijn inleiding zegt, een rijkdom aan inzichten voor wie onze tijd wil begrijpen. Met die aanwijzingen is ook al wel wat gedaan. Hoewel de afgelopen tachtig jaar Ortega y Gasset op een

aantal punten gelijk heeft gegeven, de volkeren in Europa zijn nog meer massamens geworden, aan de andere kant is ook sprake van het tegenbeweging. Nog nooit heeft de individuele vrijheid zo'n grote vormen aangenomen. Terwijl Europa na de Tweede Wereldoorlog niet opnieuw vervallen is één van de twee mogelijke negatieve ontwikkelingen die hij voor Europa schetste, communisme of fascisme, doet zich vandaag de dag opnieuw een ontwikkeling voor waarin de massamens de loop van de geschiedenis lijkt te gaan bepalen. In tegenstelling tot de jaren dertig van de vorige eeuw is de politieke en geopolitieke situatie van Europa drastisch veranderd. We hebben te maken met een EU die de beginselen van de Verlichting (vrijheid, gelijkheid en solidariteit) in het EU-verdrag tot haar kernwaarden heeft gemaakt. De EU, opgericht door zeven landen, is verder uitgebreid naar Midden-Europa. Momenteel hebben 28 landen door hun lidmaatschap aangegeven de Europese waarden als uitgangspunt te nemen en vreedzaamheid met elkaar te willen samenwerken. Ook aan het naleven van mensenrechten wordt meer dan ooit aandacht gevraagd. Nog nooit zijn er in de wereld en in Europa zoveel ngo's actief geweest die toezien op de naleving van deze rechten. En in Den Haag zetelt sinds enige tijd het Internationaal Strafhof. Verder kan het alom aanwezige verzet tegen de graaicultuur bij banken en multinationals, alsmede de opkomst van tal van burgerinitiatieven waarbij consumenten het heft in eigen handen nemen en zich ontwikkelen tot prosumenten, als een geweldig en krachtig signaal worden gezien dat tal van burgers in Europa bezig zijn zich van de massamens los te maken.

'De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900', Auke van der Woud, Prometheus - Bert Bakker, 351 pagina's, 2015, € 24,95

'De opstand van de massamens', José Ortega y Gasset, Lemniscaat, 271 pagina's, 2015, € 34,95